УДК 930(477)

Клопот С.В., Чернігівський державний педагогічний інститут ім. Т.Шевченка

Українська історія другої половини XVII – початку XVIII ст. у концепції М.Кояловича

Статтю присвячено російській дореволюційній історіографії історії України. Йдеться про російського і білоруського історика М.Кояловича та його погляди на українську історію 1657-1708 рр.

The article is devoted to Russian pre-revolutionary historiography of the Ukrainian history. The author deals with the biography of the Russian and Byelorussian historian M.Koyalovich and his views on the Ukrainian history in 1657-1708.

Клопот Станіслав Віталійович (1975 р.н.). У 1997 р. з відзнакою закінчив історичний факультет Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Шевченка. Аспірант кафедри всесвітньої історії ЧДПУ ім. Т.Шевченка. Автор 5 друкованих праць. Тема кандидатської дисертації: *"Гетьманщина др. пол. XVII – поч. XVIII ст. в російській дореволюційній історіографії"*.

Ім'я визначного російського і білоруського історика Михайла Йосиповича Кояловича (1828-1891), шановане за його життя, після смерті надовго стало забутим як для громадськості, так і для спеціалістів.

Однією з небагатьох спроб дослідити життєвий і творчий шлях М.Кояловича була прощальна промова І.Пальмова 1891 року [1]. Серед іншого в ній підкреслено найкращі здобутки вченого, його обдарованість як лектора та оратора.

З високим пафосом висвітлював суто науковий підхід М.Кояловича його колега С.Бершадський. На думку останнього, у творах історика, який був "дуже самостійним, щоб іти за чужими слідами", можна виразно побачити "працю цільної, правдивої, щиро переконаної особистості" [2].

Після виходу з друку кількох некрологів, жалобних промов, енциклопедичних статей та історіографічного нарису із заангажованою оцінкою поглядів М.Кояловича [3] його ім'я поринає в забуття. І тільки з перевиданням твору "История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям" (1997) інтерес до цієї непересічної особистості поступово відроджується. Серед додатків до тексту вказаної праці вміщено статтю сучасного білоруського вченого Я.Трещенка, де доволі тенденційно, у дусі застарілих радянських штампів ідеться про "спокійно-об'єктивний голос М.Й.Кояловича", котрий нібито "одним з перших наблизився до правильної постановки "західноруського питання", до вірного розуміння білоруської душі" [4].

М.Коялович народився 1828 року в містечку Кузниці Гродненської губернії, в родині священика. Глибока релігійність батьків, поліетнічність рідного краю, піднесення польського і білоруського національно-визвольних рухів 30-х років XIX ст. справили значний вплив на формування світогляду майбутнього вченого. Наслідуючи батька, Михайло у 1841 р. вступив до духовного училища, вчився у духовній семінарії (1845-1851), закінчив духовну академію в Санкт-Петербурзі (1855) [5].

Ще студентом академії, під час створення курсової роботи про Берестейську церковну унію, він остаточно обрав собі фах історика. Попрацювавши деякий час викладачем у Ризькій і Петербурзькій духовних семінаріях, М.Коялович перейшов до столичної духовної академії на кафедру порівняльного богослов'я і російського розколу, а потім – на кафедру російської історії, де до 1869 р. викладав громадянську і церковну історію Росії. З 1869 р. і до смерті займав в академії кафедру громадянської російської історії, став доктором історії (1873) [6].

Михайло Йосипович, за словами С.Бершадського, був блискучим лектором, "умів і словом, і прикладом прищепити своїм слухачам… любов до вивчення рідної історії" [7]. Свої слов'янофільські ідеї вчений упевнено висловлював у публічних промовах і в статтях у "Дне", "Церковном вестнике", "Христианском Чтении", "Журнале Министерства Народного Просвещения", "Русском Инвалиде", "Гражданине", "Правде", "Новом Времени", "Известиях Санкт-Петербургского Славянского Общества".

М.Коялович – автор багатьох історичних досліджень, головні з яких – "Литовская церковная уния" (у 2-х т., 1859-1862), "Лекции о западно-русских братствах" (1862), "История воссоединения западно-русских униатов старых времен (до 1800 г.)" (1873), "Три подъёма русского народного духа для спасения русской государственности в смутные времена" (1880), "История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям" (1884).

Досі поза увагою історіографів лишалися погляди історика на українську історію другої половини XVII – початку XVIII ст., викладені у його "Лекциях по истории Западной России" (1864 – 1-ше вид., 1883-1884 – 2-ге, 3-тє і 4-те вид.). Отже, доцільно буде проаналізувати ці погляди у контексті розвитку російської історичної науки другої половини XIX ст. та з сучасних позицій, вияснити основні фактори даної концепції.

У процесі розробки лекційного курсу М.Коялович ретельно вивчав історію України доби Руїни та І.Мазепи за царськими указами і листами, гетьманськими універсалами з фондів петербурзьких архівів, українськими, російськими та польськими друкованими джерелами й рукописами (літописи Самовидця та Величка, "Полное собрание законов Российской империи" (1830), спогади Котошихіна, нотатки Желябузького, хроніка Коховського) та працями істориків (І.Голікова, І.Нехачіна, автора "Історії Русів", Д.Бантиш-Каменського, В.Бергмана, М.Маркевича, М.Устрялова, О.Попова, С.Соловйова).

Топонім "Західна Росія" дослідник розшифровує як територію на захід від Дніпра і на південний захід від Двини, включаючи Білорусію,

частину Литви, "а разом з ними й Малоросію" [8]. Маючи прагнення цілісно представити минуле Західної Росії, М.Коялович наповнює його життям народу, який бореться за вільний розвиток своєї віри і народності. Західноросійська історія постає історією демократизму, що перебуває в пошуках своєї "стародавньої, рідної… православної аристократії" [9]. Як бачимо, суто слов'янофільські погляди історика в своїй основі мають ідеї національної єдності слов'ян, народу та аристократії.

За традицією Г.Гегеля і слов'янофілів М.Коялович уважає, що український народ є носієм національного начала, народного духу, "суспільної сили". Гегелівське трактування дається і походженню та дії цієї сили, котра, відтак, є результатом моральних якостей представників народу і поєднує їх особисті енергії за принципом ланцюга. Потужність сили визначають природні умови (родючий ґрунт, багатий земельний потенціал). Виразником суспільної сили закономірно проголошується козацтво [10].

Вплив реалій часу (польське повстання 1863-1864 рр.) змушує дослідника безпідставно звинуватити поляків у роздмухуванні сепаратизму і русофобії у тій історичній ситуації, що склалася в Гетьманщині після смерті Богдана Хмельницького (1657). Услід за С.Соловйовим М.Коялович схильний перебільшувати значення польської партії у козацтві і пов'язувати її зі збільшенням кількості поляків серед козаків. Освіченість української старшини взагалі розцінюється як причина її відірваності від народу і народних інтересів [11].

Дослідник намагається з'ясувати політичну позицію гетьмана Івана Виговського, провідника шляхетської партії. Зовні відданий московському уряду, козацький лідер таємно контактував з польським. На думку історика, таку двосторонність обумовлювали побоювання гетьмана, що "при першому його русі у бік Польщі східна сторона Дніпра повстане проти нього і може підірвати його успіх навіть на західній стороні" [12].

Доволі несподівано виглядає мотивація дій І.Виговського, який нібито вміло скористався обставинами, силою речей, "логікою життя". Сила речей стає невблаганною закономірністю, умовою історичного розвитку, що змушує козацьку автономію підкорятися загальному ладу північної самовладної держави. М.Коялович недолуго запевняє, що гетьман навмисно підштовхував московський уряд порушувати права і вольності козаків, а потім представляв це свідомим наступом росіян на українську самостійність [13]. Та історик забуває при цьому додати, що І.Виговський гальмував об'єднавчі заходи метрополії (розміщення воєвод у містах України) і стримував гарячих голів з-поміж старшини (І.Богун) [14].

Не обходить увагою дослідник і дії московської партії, яку складали простий народ і звичайні козаки. Антигетьманську опозицію очолив полтавський полковник Мартин Пушкар. Його особу М.Коялович зовсім не ідеалізує, стисло змальовуючи тактику боротьби за владу в Гетьманщині – доноси на І.Виговського, звернення до Москви по військову допомогу тощо. Критичність підходу дозволяє історику дати виважений опис повстання опозиції під проводом М.Пушкаря. Проте з опису не можна зрозуміти, чому повстання не стало всенародним, які головні причини поразки, в чому полягає його значення.

У вересні 1658 р. у Гадячі було укладено польсько-литовсько-український договір про унію. Вчений стверджує, що сподівання і наміри польської партії козацтва реалізувались у цьому акті у формі тези про перетворення України у шляхетську республіку, на зразок Польщі. Наслідками Гадяцької унії слушно вважаються нищівна поразка росіян у битві з польсько-кримсько-українським військом під Конотопом (1659) і повстання проти гетьмана [15].

Після І.Виговського, зазначає дослідник, гетьманство стало предметом інтриг і змов, причетними до яких, крім генеральної старшини, виявились росіяни, поляки і турки. Характерним, з цього погляду, було гетьманування Юрія Хмельницького, політика слабкого і хибкого. Втім, до глибокого аналізу подій цієї доби історик не вдається [16].

Змістовним слід визнати опис правління Івана Брюховецького. На відміну від більшості російських дослідників, М.Коялович досить критично осмислює його діяльність у сфері внутрішньої політики. З романтичним запалом таврує історик численні зловживання гетьмана на шляху задоволення особистих "життєвих інтересів". Констатується охоче ставлення І.Брюховецького до запровадження елементів царського управління в Гетьманщині, але неясною залишається мотивація (що за цим стояло). Підкреслюється думка, що український народ вітав розміщення у

містах російського війська і чиновників, але останні "дозволяли собі багато зловживань", чим і викликали справедливі гнів і обурення. Не обійдено увагою і зростання польської партії у козацтві на тлі цих подій [17].

У 1667 р. Росія і Польща підписали в Андрусові угоду про перемир'я, за якою українська територія мала бути розподілена між двома державами. М.Коялович кваліфікує цю угоду як антинародну, безглузду і шкідливу, а її положення – як насильницький розрив держави на дві частини, що лише посилив антиросійські настрої. Схильний до абсолютизації народних інтересів, учений помічає тут їх свідоме ігнорування, нехтування ними заради великої політики. Зрозуміло, що найбільшого удару зазнала російська партія, яка, за його словами, була паралізована у найжорстокіший спосіб. Усі її гасла про захист православних у Польщі і приєднання до Росії всіх українських територій та ж Росія одним рухом зробила цинічним витвором облудної пропаганди. В подібному становищі, значно послабленою, історик представляє і польську партію [18].

Виникнення нової, турецько-татарської, партії М.Коялович логічно пов'язує із ще одним наслідком Андрусівської угоди – репресіями польського уряду проти правобережних українців наприкінці 60-х рр. XVII ст. Ідея про самобутність України у союзі з Османською імперією швидко перетворилася на привабливе гасло для обурених, доведених до відчаю людей. Цю ідею, особливо у площині реалізації, історик розглядає як "останній крок у… теорії про незалежність Малоросії" [19]. Безапеляційно заперечується право на існування такої теорії, оскільки вона не вписується у слов'янофільську схему. В розрахунок не беруться навіть національні інтереси [20].

На жаль, схильність до описовості й упередженість заважають досліднику дати гідну характеристику правобережному гетьману Петру Дорошенку, лідеру турецько-татарської партії. "Людину великого духу" (за висловом М.Грушевського) зображено в ролі звичайного запального авантюриста доби Руїни, одного з багатьох. На думку М.Кояловича, П.Дорошенко привернув турків і татар на свій бік, скориставшись обіцянкою про підданство України султану. З викладу неможливо зрозуміти мотиви цього кроку та інших заходів, зокрема намагань гетьмана об'єднати українські землі [21].

З великим завзяттям демонструє історик військову панораму епохи. Навесні 1672 р. султан Магомет IV виконав свої зобов'язання перед П.Дорошенком і вирушив у похід на Поділля і в Галичину. Після нетривалої облоги було взято фортецю Кам'янця-Подільського, захоплено частину Галичини. Польський король Михайло Вишневецький погодився на принизливий мир з турками. За Бучацькою угодою (жовтень 1672 р.) до Туреччини, за твердженням дослідника, "відходила південна частина західної Малоросії до Білої Церкви. Крім того, Вишневецький зобов'язався платити Туреччині данину". Проте вчений забуває додати, що правобережні полки відтепер переходили під управління П.Дорошенка [22].

Досить різку оцінку отримують у М.Кояловича дії турецької адміністрації на новоприєднаних територіях. Слушно констатується умовне додержання незалежності, фіксуються найболючіші порушення прав українського населення, такі як перетворення церков на мечеті, примушування віруючих до зміни релігії, обернення у рабів [23]. На наш погляд, до цього слід додавати соціальну та економічну дискримінацію українців у вигляді накладання на немусульман спеціальних податків і зборів, обмеження займати керівні посади, утиски права на освіту тощо.

Народне невдоволення турецьким пануванням сприяло збільшенню популярності русофільських настроїв на Правобережжі. Саме це явище, на думку історика, спонукало П.Дорошенка змінити свої зовнішньополітичні орієнтири на користь Москви і відмовитися від гетьманської булави. Зрозуміло, що погодитися з цією тезою означало б свідомо проігнорувати більшість історичних джерел і праць. Навіть з позицій дореволюційної історіографії спонукальних причин у козацького лідера було ще кілька: виснаження людських і матеріальних ресурсів для продовження визвольних змагань, втрата підтримки турецько-татарських союзників, намагання об'єднати українські землі та припинити міжусобні війни [24].

Чигиринські походи російсько-українських військ 1677-1678 рр. дослідник зображує дуже стисло і схематично, як наслідок капітуляції П.Дорошенка і приєднання Правобережної України до Московської держави. Третє гетьманування Ю.Хмельницького (1677-1681) Україна сприймала досить негативно і, за словами М.Кояловича, "погано прислухалась до відозв"

скинути іго російського царя [25]. Вороже ставлення народу знов-таки вплинуло на результати протиборства: 1678 року Чигирин було закріплено за Росією. Варто зауважити, що історик замовчує інформацію про спустошення росіянами краю і примусове відселення мешканців Правобережжя за Дніпро у 1678-1681 рр.

Умови російсько-турецької мирної угоди, яку було укладено 1681 року в Бахчисараї, дослідник аналізує з огляду на інтереси держав. Для Росії, зазначає він, угода не принесла якої-небудь користі, бо фактично затвердила "Андрусівський кордон між Росією і Польщею", продовживши його на південь. Для України ж наслідки були шкідливі, оскільки її територія виявилась розподіленою між трьома державами – Польщею, Росією і Туреччиною.

Заслуговує на увагу погляд М.Кояловича на ситуацію, в якій опинився український народ в кінці XVII ст. Автор "Лекций…" з болем розповідає про роздробленість України, яка тривала і після укладення "вічного" польсько-російського миру 1686 р. Історик знову повертається до свого твердження про боротьбу трьох партій у козацтві і робить цікаве застереження, що поділ українських земель відбувся у відповідності до цієї боротьби. Однак висновок дослідника витриманий цілком у дусі великодержавної історіографії: "над усіма цими партіями підносився єдиний – російський – православний дух малоросійського народу, який прагнув як до того, щоб Малоросія була єдиною, так і до того, щоб… вона лишилась російською і православною; але… ще мало застаріти козацтво, яке виявилося перешкодою для правильного розвитку країни" [26].

Добу Петра I і гетьманування І.Мазепи М.Коялович описує згідно зі своєю теорією про старіння козацтва. Доволі різко звучить положення про те, що "останні застарілі елементи козацтва заявили про себе… на початку XVIII століття, під час боротьби Петра I з Карлом XII", що ніякі "малоросійські" і "великоросійські" права не визнавалися тоді державними чиновниками. Усю відповідальність за це історик покладає на жорстокий час, військовий стан [27]. Взагалі, у читача створюється враження, що автор повсякчас робить недоречні спроби вмістити широку панораму подій, динаміку процесів у вузьку слов'янофільську схему.

Чому ж дослідник приховує свою думку про справжній стан справ у Гетьманщині на початку XVIII ст., чому користується езоповою мовою? Можливо, тому, що в сучасній йому Російській імперії відверто критикувати монархів з династії Романових, сумніватись в істинності тез офіційної пропаганди було небезпечним фрондерством і крамолою. Ось чому, замість справедливого і об'єктивного з'ясування, наприклад, зловживань і злочинів, вчинених російськими воєводами і солдатами в Україні, жорстокій критиці піддаються дії І.Мазепи та його прибічників.

Для аналізу зовнішньополітичної ситуації знов застосовується перевірений спосіб – пояснення всіх явищ і процесів боротьбою історичних партій у козацтві. Польська партія Станіслава Лещинського і Карла XII, твердить М.Коялович, не могла прихилити до себе більшість козаків, бо була слабкою. Спритнішою виявилась турецька партія, яка сформувалась після укладення шведським королем антиросійського союзу з Туреччиною. Польська і турецька партії ніби об'єднались, а їхнім проводирем був тепер хитрий гетьман І.Мазепа. Цікаво, що цим самим історик фактично визнає козацького керманича і борцем за українську незалежність, і зрадником щодо Петра I та інтересів Росії [28].

На наш погляд, положення про існування турецької партії в Гетьманщині тієї доби є нісенітницею і безглуздою вигадкою. Після поразки повстань Петрика (П.Сулими) і Палія (С.Гурка), тобто після 1704 р., джерела не фіксують якої-небудь значної групи прихильників союзу з Туреччиною серед українського суспільства. Навпаки, кволі спроби окремих осіб, особливо І.Мазепи, зав'язати контакти з урядом Османської імперії зустрічали відверту протидію з боку останнього [29]. Завдяки своїм дипломатичним здібностям гетьман, скоріш за все, був координатором польської (шведської) партії на південно-східному напрямі.

Перемогу Петра у Полтавській битві дослідник вважає найбільш руйнівним фактором в історії козацтва. Причини його загибелі закономірно вбачаються у неможливості існування Гетьманщини як суто військової держави, пануванні меншості, зазіханнях на українську територію з боку сусідніх держав (Росії, Польщі, Туреччини) [30]. Але, здається, з позицій сучасної історичної науки можна вказати на ще одну причину, таку як відсутність широкої підтримки козацтва серед інших верств суспільства, через слабкий розвиток національної самосвідомості. Не забуваймо, що українська нація знаходилась тоді у

стані формування і втримати державність за дуже несприятливих обставин не могла.

Та М.Коялович дає пояснення загибелі козацтва цілком у дусі романтичної історіографії другої половини XIX ст.: "козацтву неможливо було виконувати навіть стару, солідну справу – захищати свою країну від азійства і від Польщі тому, що Росія взяла ту та іншу справу" [31].

Отже, концепція історії України другої половини XVII – початку XVIII ст., викладена М.Кояловичем у "Лекциях по истории Западной России", є слов'янофільською за змістом і романтичною за методологією обґрунтування. Історичний шлях країни у ній представлено як історію боротьби польської, російської і турецької партії у козацтві, як історію народу, що разом з православною аристократією бореться за свою віру і незалежність. Українці наділяються народною, суспільною силою, страшною руйнівною енергією, котра ладна раптом прорватися. Носієм цієї сили зображено козацтво, яке в цю епоху відживає і старіє, а його застарілі елементи з усіх сил намагаються відстояти державність України. Зі зміцненням Росії за Петра I, особливо після Полтавського бою, воно занепадає і гине.

Усі події, явища, історичні процеси дослідник оцінює крізь призму народних інтересів, що наближає його до народницької історіографії, але разом з тим схильність до описовості, захист монархії виявляють у ньому представника офіційного історіографічного напряму.

З позицій сучасної історичної науки позитивними моментами концепції М.Кояловича є: неідеалізований образ М.Пушкаря, виділення наслідків Гадяцької унії, критичне осмислення внутрішньої політики І.Брюховецького, оцінка Андрусівської угоди як антинародної, визнання І.Мазепи водночас борцем за незалежність і зрадником Росії, а також національна зорієнтованість.

Втім, брак можливостей, обмеженість обсягу "Лекций…", відданість романтизму не дозволили М.Кояловичу з'ясувати причини і значення поразки повстання М.Пушкаря, вияснити мотивацію запровадження І.Брюховецьким царських порядків в Україні, причини відмови П.Дорошенка від гетьманства, зрозуміти роль його, Д.Многогрішного і І.Самойловича в історії, докладно висвітлити історію Чигиринських походів, відтворити соціально-економічне життя Гетьманщини.

Проте для російської історіографії свого часу праця М.Кояловича мала значну цінність хоча б тому, що була однією з небагатьох праць, де питання історії України розглядалися з позицій розвитку духу народу, нації.

Література

1. Пальмов И.С. Памяти Михаила Иосифовича Кояловича. Речь (1 дек. 1891 г.). – СПб., 1891. – 44 с.
2. Бершадский С. Некролог. Мих. Осип. Коялович // Журн. Мин. нар. просвещ. – 1891. – Ч. 277. – № 10 (октябрь). – С. 34-35.
3. [Б.а.] Коялович // Энциклопедический словарь / Под ред. И.Е.Андреевского: В 81т. – СПб.: Ф.Брокгауз – И.Ефрон, 1895. – Т. 32 (XVIa): Коялович – Кулон. – С. 481; Каштанов С.М. Коялович // Советская историческая энциклопедия. – М., 1965. – Т. 8. – С. 17; Иллерицкий В.Е. Историография // Очерки истории исторической науки в СССР: В 4 т. / АН СССР. Ин-т истории. – М., 1960. – Т. 2. – Гл. X. – С. 571-574.
4. Трещенок Я.И. М.О. Коялович и его время // Коялович М.О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. – 4-е изд. – Минск, 1997. – С. 678.
5. Пальмов И.С. Вказ. праця. – С. 481.
6. [Б.а.] Вказ. праця. – С. 481.
7. Бершадский С. Вказ. праця. – С. 38.
8. Коялович М.О. Лекции по истории Западной России. – М., 1864. – С. 3. Тут і далі – посилання на перше видання книги, як найменш постраждале від цензури.
9. Там само. – С. 15.
10. Там само. – С. 36-37, 39.
11. Там само. – С. 308-309; Соловьёв С.М. Сочинения: В 18 кн. – Кн. VI. Т. 11-12. История России с древнейших времён / Отв. ред. И.Д.Ковальченко, С.С.Дмитриев. – М., 1991. – С. 13.
12. Коялович М.О. Лекции по истории Западной России. – С. 310-311.
13. Там само. – С. 312.
14. Соловьёв С.М. Вказ. праця. – С. 22, 30.
15. Коялович М.О. Лекции по истории Западной России. – С. 313-314.
16. Там само. – С. 315.
17. Там само. – С. 315, 317.
18. Там само. – С. 317.
19. Там само. – С. 318-319.
20. Там само. – С. 319.
21. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / АН України, Ін-т укр. археогр., Ін-т історії України; Вступ. ст. В.А.Смолія, П.С.Соханя. – 16-е вид. – К., 1992. – С. 318, 324; Коялович М.О. Лекции по истории Западной России. – С. 319.
22. Там само.
23. Там само. – С. 320.
24. Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 328-329.
25. Коялович М.О. Лекции по истории Западной России. – С. 321.
26. Там само. – С. 322.
27. Там само. – С. 322-323.
28. Там само. – С. 323.
29. Голиков И.И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам. Т.XI. – 2-е изд. – М., 1839. – С. 89; Павленко С.О. Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998. – С. 118, 123.
30. Коялович М.О. Лекции по истории Западной России. – С. 326.
31. Там само. – С. 327.

Надійшла до редколегії 05.05.2002 р.